

4. <https://www.golovbukh.ua/news/29566-fop-pshov-na-vynu-ale-ma-pratsvnikv-uniknuti-nasldkv-dopomoje-list-pdtverdjenyya-fors>
5. Школяр С.П., Новописьмениий С.А. Створення центру інтелектуальної власності в рамках Стратегії економічного розвитку територіальної громади / Управління навчально-виховним процесом нової української школи в контексті національно-патріотичного виховання молоді : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців (учнів, студентів, магістрантів, аспірантів) (6 квітня 2021 р., м. Полтава) / за заг. ред. М.В. Гриньової ; Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. – Полтава : ПП Астроя, 2021. С. 258–259.
6. <http://nature.pnpu.edu.ua/index.php/istoriya/>

МІСЦЕ МАКАРЕНКІВСЬКОГО ПРОЄКТУ В ГЕНЕАЛОГІЇ УТОПІЧНОГО МИСЛЕННЯ ТА ЙОГО ВІДНОШЕННЯ ДО ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ

*Димитріс М. Мосхос
Афіни, Греція*

I. Предмова

Як правило, два принципи впливають на форму архітектури. Це естетика, об'єктивні наміри та умови будівництва. З цього випливає, що естетика пов'язана з ідеологією, з культурною спадщиною, з аспектами державної пропаганди чи народної традиції. З іншого боку, об'єктивні умови зазвичай пов'язані з практичними аспектами виробництва, інфраструктури та ландшафту.

Таким чином, архітектурна форма є результатом практичних умов та ідеології, тобто вона тісно пов'язана з суспільством, його протиріччями та вимогами. З цього випливає, що архітектура та побудоване оточення людини також відносяться і до освіти, оскільки освіта прямо впливає на бажання, мрії та суб'єктивність людини. Таким чином, архітектура, освіта, державна пропаганда і протиставлення їй завжди є тісно пов'язані соціальні феномени. Шлях еволюції сучасної архітектури та містобудування свідчить про це.

Перші експерименти містобудування у Великій Британії, Франції та Німеччині були одночасно експериментами освітнього характеру. Роберт Оуен і Вільям Морріс [2] у Великій Британії, Шарль Фур'є та Жан-Батіст Годен у Франції, всі висловили освітні теорії лексикою архітектури. На їхню думку, відношення між якістю житла, умовами праці та освітою відігравало головну роль у переформуванні людини, підвищенні її рівня життя та закріпленні ефективності праці. Також авторитарні уряди та держави, такі як сталінський СРСР, імперська Великобританія та Нацистська Німеччина, є лише частиною з безлічі історичних прикладів використання архітектури у сфері пропаганди та авторитарної освіти.

Фактично, сучасна архітектура спирається на ті первинні проєкти так званих «утопістів», які сприймали архітектуру як засіб освіти. Архітектори ХХ століття відкрито визнавали цей факт, коли приписували архітектурі роль

соціального перетворення та формування «нової людини» у проєктах модернізму. Засновники сучасного містобудування та архітектури вважали себе теж педагогами, і їх проєкти «промислових егалітарних містечок» стали базою знання містобудування у ХІХ і на початку ХХ століття.

II. Асиметрична історія архітектури СРСР порівняно із Заходом

Література з генеалогії радянської архітектури досить багаточисельна. У принципі, література свідчить про відносини між першими радянськими архітекторами та західними експертами. Протягом перших років існування радянської влади в СРСР приїхали архітектори та містобудівники із США, Німеччини, Австрії та Франції. Відомо, що перші радянські архітектурні експерименти були знайдені з британських, французьких та німецьких прикладів. Безпосередній вплив на перші кроки архітектури СРСР мали експерименти в галузі створення промислових вузлів у США, а саме творчість архітектора Альберта Кана. Паралельно досвід австрійського руху поселенців, так званого «die Wiener Siedlerbewegung» [3], ідея «міст-садів» з Великобританії та німецький Баухауз безпосередньо сформували перші кроки радянської архітектури. Такі експерти, як Маргарете Шютте-Лихоцькі з Відня та Ернст Май із Франкфурта, експортували свої ідеї до СРСР та активно брали участь у плануванні міст. Ідеї та творчість Ле Корбюзьє також активно впливали на еволюцію містобудування в СРСР, особливо протягом 1930-х років [1]. В архітектурних журналах того часу публікується листування між західними та радянськими експертами. Ці експерти забезпечували нових радянських архітекторів технічним досвідом, що стосувався практичних проблем та аспектів міського проєктування.

З іншого боку, будь-який підручник з радянської архітектури представляє особливу роль, саме у сфері естетики, таких місцевих художників-новаторів, як Володимир Татлін та Казимир Малевич, які прямо пов'язувалися з подібними стилями із західної Європи, такими як німецький кубізм та нідерландське «Де Стейл». Зазвичай, йдеться про те, як ці творчі мережі впливали на естетику радянської архітектури в період до Сталіна [4, с. 300-363]. Це так звана «паперова архітектура», навмисно нездійснена та нездійснена. Видавництва цієї епохи також демонструють поширення та популярність таких житлових утопічних експериментів, як Сади-Міста. Саме ця ідея була еволюцією перших промислових британських міст і була досить привабливою як модель будівництва робочих будинків [9]. З цієї ідеї виросло поняття «радянського зеленого міста», яке потім своєю чергою було інтегровано в практику.

Проблема у таких підходах у тому, що СРСР, по-перше, представляється як полі експериментів міжнародних архітектурних тенденцій без власного досвіду. Згідно з такою картиною, СРСР імпортував знання та адаптував його до місцевих умов. По-друге, місцевий винахід форм та ідей вважається досягненням радянських художників та авангардистів, які, відповідно навіть до своїх зізнань, не мали жодного відношення до виховання. Освіта та виховання сприймалися ними як абстрактні поняття без практичної проблематики. На відміну від історії західної архітектури, де виховання, освіта та архітектурний

експерименталізм є пов'язаними, в історії радянської архітектури не зустрічається жодного слова про радянських педагогів. Цю асиметрію ми хотіли б далі висвітлити.

III. Цікавий випадок «дитячих республік»

Як ми знаємо, однією з найвідоміших дискусій радянських архітекторів у 1930-х роках була розбіжність між «урбаністами» та «дезурбаністами». Перші підтримували ідею децентралізації міського населення та переселення їх у маленькі селища, розташовані по всій території СРСР. Другі, навпаки, просували ідею формування міських промислових центрів, так званих «соціалістичних міст», із тісною та суворою організацією повсякденного життя. Обидві сторони вважали, що форма та структура міста прямо впливають на характер мешканців. Урбаністи були прихильниками індустріалізації та дисципліни, підтримували ідею будови компактних міст-комун. Ця строгість відображалася і в їх аргументах, і навіть у стилістиці мови у їхніх працях. Мова була суворою, майже з математичною пунктуальністю, не залишаючи сумніву в тому, що вони вважали людину частиною механізації суспільства.

Леонід Сабсович був одним із найвідоміших учасників цієї дискусії. Але в його відомій книзі під назвою «Соціалістичні міста» одне порушення цієї стилістики мови все ж таки спостерігається. Несподівано, коли він говорить про виховну роль міської структури, він повідомляє, без деталей, про «радянські республіки дітей». Справа була в тому, що діти, щоб здобути найякіснішу освіту, згідно з новими нормами ідеології та цілями побудови соціалізму, мали бути відокремлені від батьків і жити разом, здобуваючи освіту у спеціалізованих містечках-заводах. Діти, згідно з Сабсовичем, якщо там живуть, мають також працювати, а якщо працюють і живуть разом, вони повинні також мати і політичні радянські органи самоврядування. Це «республіка дітей». Коли ми прочитали цю фразу, вона привернула увагу. Сабсович особливо наголошував, що *«діти повинні мати своє організоване суспільство, яким вони самі керують»* [7, с. 81]. Тобто питання було в тому, «що це таке дитяча республіка і хто вони, які дорікають цій ідеї?».

Вивчаючи підручники урбаністики 30-х років, ми знайшли ще більше згадок, завжди без деталей та імен, про «дитячі республіки». Сабсович зазначає ще й в іншому тексті, детальніше, що досвід містобудування можна почерпнути з «дитячих містечок», і вони є необхідним елементом «міст майбутнього». Там ми читаємо, що *«дитячі містечка будуть являти досить складне господарство, яке певною мірою нагадує собою господарство загальних поселень соціалістичного типу»*, і що *«У сенсі організації, ці містечка повинні з'явитися значно більш розвиненим типом «дитячих містечок», але установи, що мають призначення виробляти трудові навички та практичні знання (лабораторії, дослідні поля, майстерні, різні кабінети для занять тощо), повинні займати в них значно більше місце. Значне місце у вихованні дітей шкільного віку повинні займати подорожі для ознайомлення з різноманітними умовами природи та життя великої території нашого Союзу!»* [8, с. 40-42]. У такий спосіб ми вийшли на творчість Макаренка та його трудові комуні.

Висловлювання Сабсовича на згаданих сторінках нагадують дослівно опис макаренківського проєкту, навіть якщо він уникає прикладів, і не вживає слово «самоврядування», що нагадує есерівські чи навіть анархістські поняття. Він визначає пряме відношення між формою виховання та формою міста. Він вважає дитячі міста мініатюрою суспільства, суспільство – розширенням дитячого містечка. Але слід зазначити, що Сабсович жодного разу не згадує ім'я Макаренка. Він просто каже, що такі приклади «вже є».

Ідеї Сабсовича викликали значне хвилювання серед архітекторів, навіть серед тих, котрі в дискусії цього часу були його однодумцями. Наприклад, у відповідь на пропозицію Сабсовича, Ю. Ларін пише: «що стосується створення спеціальних дитячих міст десь за містом, де діти житимуть досконало окремо від дорослих, то це, очевидно, поки зможе застосовуватися лише до сиріт, хворих та безпритульних» [5, с. 95]. Подібні суперечки, а саме згадка про «безпритульних», демонструють факт, що всі ці теоретики містобудування були достатньо знайомі з творчістю Макаренка і вважали його проєкт джерелом містобудівного досвіду, тому вони гаряче сперечалися про користь його. Доречно сказати, що всі ці дискусії було завершено з урахуванням макаренківського прикладу. Чому ніхто з них не згадує ім'я Макаренка, поки що невідомо, але можна допустити кілька причин з огляду на те, що Макаренко перебував під наглядом з боку влади, а згадані теоретики були прихильниками держави. Всі ці книги були написані в період 1929–1931 рр., тобто в момент кульмінації також і макаренківського проєкту.

IV. Важливість макаренківського експерименту у рамках радянського містобудування

Така гіпотеза підтверджується також самими комунами Макаренка. Фотодокументи з комуни Дзержинського, а також з комуни у Болшеві, у тодішньому передмісті Москви, свідчать про взаємозв'язок між архітектурним досвідом та таборами. Всі ці будівлі були збудовані в стилі модернізму та конструктивізму. Комуна ФЕД була збудована архітектором Антонієм Івановичем Носалевичем, вже досить відомим до революції. Після революції, як і багато інших дореволюційних фахівців, здається, що він змінив свій стиль, переїхавши з імперського та романтичного стилю в модернізм. Комуна здається єдиним його будинком, відомим нам за стилем модернізму [10]. Але важливішим нам видається факт, що два відомі українські архітектори (з Харкова та Полтави), Л. З. Черіковер та А. Я. Лангман [12, с. 83], набули свого досвіду містобудування саме під час будівництва Болшевської комуни, де вони були головними архітекторами. Потім це знання застосувалося Черіковером у Сталіграді, де він також попрацював містобудівником, а Лангманом – по всьому Радянському Союзу. Черівер є не випадково і єдиним архітектором, якого цитує Сабсович у своїй книзі про соціалістичні міста.

У цьому сенсі слід іти шляхом зворотного аналізу. Варто звернути увагу на плани Болшевської комуни та Комуни ФЕД. Обидві є практично маленькими містами, які демонструють елементарні принципи сучасного містобудування. У Болшевській комуні, наприклад, виробнича зона фабрик була розташована на протилежному боці міської сукупності. Там були

розташовані всі виробничі процеси, максимум далеко від житлових комбінатів. У центрі міста ми бачимо зелену зону, лісок та сквер, який теоретично «чистить повітря» від шкідливих хімічних речовин виробництва. Варто зазначити, що в ту епоху подібна концепція розташування, проектування та поділу промислових об'єктів була навіть на Заході досить новою.

Детальна схема з'являється й у Комуні ФЕД. Комуна ФЕД менша за площею ніж комуна в Болшеві, але варто помітити загальні характеристики. Завод фотоапаратів знаходиться навпроти та далеко від житлових комбінатів і між ними розташована зелена зона скверів та парк. Також житлові комбінати мають свої, окремі дорожні виходи і не використовуються для повсякденної активності, окрім праці, ті дороги, які використовує завод. Таким чином, Комуна ФЕД та Болшевська комуна є взірцем ефективного міського зонування, ідеї, яка поки що не була на практиці застосована до інших міст СРСР того часу. Всі помітні соціалістичні міста першого періоду радянського міського розвитку були спроектовані в той же час, як і трудові комуни (1929–1930) і побудовані через 3-4 роки. Але тут слід зазначити, що поняття та застосування ідеї соціалістичного міста різко змінилися в 1930-х роках.

Таким чином, з великою часткою впевненості можна сказати, що макаренківські проекти відігравали головну роль у набутті архітектурного та будівельного досвіду і є місцевими парадигмами практичного експерименталізму. Незважаючи на той факт, що головні учасники уникають згадувати ім'я Макаренка, не викликає сумнівів, що вони знали його творчість. З іншого боку, і це також цілком ясно, що в комунах були застосовані сучасні принципи містобудування та стилістика архітектури також дотримувалася модерністських принципів.

V. Висновок: Макаренко утопічний

З урахуванням вищезгаданого, що можна сказати про спадщину та важливість Макаренка для радянської архітектури? Ми розпочали цю статтю питанням асиметрії між західною та радянською архітектурою. Сутність цієї короткої презентації полягає у визнанні того, що серед джерел радянської архітектури, серед тих американських та німецьких фахівців, серед вітчизняних авангардистів треба з цього моменту завжди розглядати і Макаренка як джерело досвіду та натхнення радянських архітекторів.

Необхідно відзначити також, що проекти Макаренка не були лише шансом тестування теорії радянської урбаністики. Більш того, спосіб життя, який демонстрували та винаходили трудові Комуни, вважався взірцем соціального та соціалістичного побуту. Не випадково всі урбаністи, які підтримували ідею міст-комун, такі, як брати Весніни та Володимир Шеменов, були прихильниками ідей Сабсовича [11, с. 51-52]. Подання та функціонування міст-комун та їх самообслуговування нагадують систему Макаренка, і з цього випливає, що нам треба серйозно переоцінювати такі висновки, дуже звичайні в архітектурній історії, як, наприклад, про те, що «Сабсович вигадав ідею усупільнення побуту». Здається, що ідея Сабсовича про усупільнення побуту, тобто розміщення сукупності будівель для функціонування міста як машини з громадськими послугами, як наприклад, забезпечення щоденної їжі, зонування

між регіонами житла та роботи, місцеві органи самоврядування тощо, мали в якійсь мірі своє коріння в макаренківському досвіді. Виховний характер повсякденного життя у місті-комуні був еволюцією ідеї виховного характеру трудової комуни та щоденної взаємодопомоги, якою позначалося життя них.

Таким чином, не важко зрозуміти, чому урбаністи вважали ідею Сабсовича та модель Макаренка привабливими. Макаренко звернув велику увагу на багатостороннє виховання дітей. Він вважав, що людина не виховується абстрактними ідеями чи інструкціями, але активною участю в житті, це означає – працею чи політичною діяльністю та самоврядуванням. Людина вивчає як жити у будь-який момент, і освіту не можна і не треба обмежувати у певний момент дня. Взаємодії та взаємодопомога формують ідентичність групи та спільноту. Ця радикальна ідея виховання, звісно, має очевидні подібності з ідеєю тотального контролю людини побудовою навколишнього простору. Звичайно, наміри Макаренка – як і наміри Оуена у Великій Британії – були зовсім інші, можна сказати навіть такими, що суперечать тоталізації контролю з боку держави та промислового капіталу.

Але як ідеї Оуена виявилися привабливими для деяких британських підприємців, так і ідеї Макаренка збігалися з деякими ідеями авторитарних концепцій соціалістичного міста. Щоб бути справедливим, треба тут наголосити, що Сабсович різко недооцінює такі аспекти самоврядування та свої освітні аспекти у процесі розвитку вільного та самостійного способу мислення. Він, у стислому описі його, сприймає самоврядування більше як «імітацію та підготовку» до радянських установ дорослого життя. Крім того, звичайно, ідея роботи дітей та збільшення їхньої продуктивності, зачаровувала прихильників стрімкої індустріалізації. Також здається, що противники Макаренка, так звані «люди з Олімпу», визнали також ці подоби та використали їх, щоб звинуватити його в авторитарності та навіть у симпатії до дореволюційного режиму. Про це говорить сам Макаренко, у своїй «Педагогічній поемі», коли він зазначає, що його звинуватили у «аракчєєвських» формулах дисципліни [6, с. 116].

Але навіть ця спотворена версія самоврядування у формі функціонального компактного соціалістичного міста, яке формує свою ідентичність через свої внутрішні функції, не змогла вижити під час сталінізму. Ідея самоврядування була проблемою під час тотального контролю держави над повсякденним життям та виробництвом. Ідея автономної трудової комуни зникла одночасно з ідеями соціалістичного міста із усупільненням послуг. З 1935-го року поняття «соціалістичне місто» набуло іншого значення.

На закінчення слід зазначити, що Макаренко, можливо, не є лише одним із найважливіших педагогів СРСР, України і навіть світу у минулому столітті. Вплив його праць свідчить про те, що Макаренко, як і перші архітектори-утопісти-благодійники, торкнувся своїми ідеями багатьох сфер і аспектів формування сучасних суспільств. Вони усвідомили факт, що добробут суспільства потребує рівноваги між плануванням і свободою, і такої рівноваги важко досягти. Макаренка можна вважати останнім новатором із плеяди великих утопістів, таких, як Оуен, Сен-Сімон та Вільям Морріс. Тут термін

утопізм немає на увазі у сенсі «нереалізованого» проєкту, а сенсі «перекладного», новаторського, у сенсі ідеї, яка дивиться далеко від своєї епохи у майбутнє. Суспільство Макаренка, це суспільство взаємної допомоги та виховання, суспільство солідарності. Велика різниця між утопістами і Макаренком полягає в тому, що експеримент Макаренка здається єдиним успішним експериментом, який набув свого знання з практики, а не з абстрактності антропологічних гіпотез. Доречно тоді сказати, що в радянській архітектурі перших років Макаренко грав аналогічну роль як і Оуен у Західній Європі, з якого багато урбаністів, як Ебенізер Говард, взяли первинні поняття урбанізму та здоров'я людини у зв'язку з навколишнім простором. Завдяки цьому ми можемо сьогодні заявити, що Макаренко – утопічний, і як усі мрії, його мрія, ще в похмурій нашій реальності вимагає свого втілення.

Список використаних джерел:

1. Bosma, K. «New socialist cities: foreign architects in the USSR 1920–1940». *Planning Perspectives*. 29. 2014.
2. Harrison. J. F. C. «The Steam Engine of the New Moral World': Owenism and Education, 1817–1829». *Journal of British Studies*, vol. 6, no. 2, 1967.
3. Hochhäusl, S. «“Dear Comrade,” or Exile in a Communist World: Resistance, Feminism, and Urbanism in Margarete Schütte-Lihotzky's Work in China (1934/1956)», *ABE Journal [En ligne]*, 16, 2019.
4. Иконников, А.В. *Утопическое мышление и Архитектура*, Москва: Архитектура-С. 2007.
5. Ларин, Ю. *Жилище и быт*, Издательство Власть советов, Москва, 1931.
6. Макаренко, А. С. *Педагогическая Поэма, Полная версия*, Бестселлеры воспитания, Public Domain 1936.
7. Сабсович, Л. *Социалистические города*, госиздат «Московский Рабочий», 1930.
8. Сабсович, Л. *Города Будущего*, Москва, Государствен-техническое издательство, 1929.
9. В 1917 и 1920, уже в годах гражданской войны книги и брошюры по теме городов-садов были опубликованы и подчеркнули образовательный характер спланированного пространства. Главные труда этого направления: Кнатц, Б. Г. *Города-Сады в связи с жилищным вопросом*, Издательство Городов-Садов, Петроград, 1917. и Бархин, Г. Б. *Рабочий дом и рабочий поселок-сад*, Государствен-техническое издательство, Москва, 1922.
10. Важно отметить, что информации о Антоние Ивановиче Носалевиче и своем брате (тоже архитектор-гражданский инженер) достаточно мало. Удивительно что никакая из страниц собирающих информации о них, не отмечает факт что Антоний был связан с трудовой коммуной Макаренко. Это значит что наше исследование здесь, не добавляет лишь интересный кусок картины творчества Макаренко, но совершает тоже картину творчества Носалевича.
11. Хазанова, В. Э. *Советская архитектура первой пятилетки : Проблемы города будущего*. Москва,: Наука, 1980.
12. Хиллиг, Г. «Новые данные о Болшевской коммуне», Педагогика, Но. 5. 2006.